

МАНІПУЛЯТИВНА КОМУНІКАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

*С. Г. Денисюк,
Вінницький національний технічний університет (м. Вінниця)*

В демократично орієнтованому суспільстві політична комунікація між елітою і громадянами покликана гармонізувати взаємини між ними, бути прозорою, надавати правдиву інформацію тощо. Така комунікація будується на цінностях певного суспільства і, сама по собі, є цінністю. Проте за допомогою різних засобів комунікації політичні діячі намагаються впливати на населення, формувати громадську думку, але ця дія набуває морально суперечливого забарвлення. Звичайно, еліта намагається уникати розголосу щодо такого впливу на громадськість.

Демократизація суспільного життя актуалізувала проблему — напрацювати принципово новий спосіб панування над людьми шляхом комунікативного впливу на них за допомогою програмування їхньої поведінки. Цей вплив спрямований на психологічні структури людини, здійснюється приховано і має завдання змінити думки, мотиви і цілі людей у необхідному для влади напрямку. Більше того, практика свідчить про те, що в сучасному відкритому суспільстві політична маніпуляція досягла таких технологічних висот, що просто не можливо її не вивчати.

Тому постає питання: чи застосовуються сьогодні маніпуляції в політико-комунікативному просторі України? Які прийоми використовуються при побудові маніпулятивних комунікацій в демократично орієнтованому суспільстві?

Говорячи про політичну комунікацію, варто відмітити, що існує досить багато визначень цього поняття. Вдалим, на наш погляд, є таке визначення: комунікація (від лат. *communicatio* – повідомлення, передача, бесіда, розмова) – це процес передачі, обміну інформацією, який структурує політичну діяльність і надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з врахуванням їхніх потреб та інтересів.

Різні аспекти комунікації вивчали в своїх працях В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бебик, П. Гнатенко, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Демченко, О. Зернецька, Ф. Кирилюк, В. Корнієнко, В. Кривошеїн, Г. Почепцов, Ю. Сурмін, С. Телешун, М. Хилько та інші. Щодо визначення місця і ролі інформаційних процесів у розвитку комунікації, то варто назвати таких відомих діячів, як Г. Алмонд, Н. Вінер, К. Дойч, Д. Істон,

Ж.-М. Коттре, П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл, М. Маклюен, Л. Пай, Т. Парсонс, Ю. Хабермас, П. Шаран, Ж. Шварценберг та інші. Також цікавими є праці російських дослідників: М. Анохіна, А. Галкіна, М. Грачова.

Щодо цінностей, то низка учених їх розглядають в соціально-психологічному, культурологічному, філософському контексті поряд з

потребами, цілями, установками особи, як результати духовної діяльності суспільства. Цінності вивчали філософи, культурологи, політологи та інші. Так, цінності - це потреба людини в ідейній визначеності, чіткій уяві про основні стратегічні цілі розвитку суспільства. А політичні цінності суспільства – це сукупність політичних ідей, уявлень, знань, що орієнтують та мотивують політичну діяльність і поведінку суб'єктів політики.

Проте варто зазначити, що сьогодні політична комунікація є досить монополізованою і формується владою. Тому можна припустити, що вона є цінною для правлячої еліти, а більшість населення не має реальної інформації щодо важливих суспільних питань. Демократизація сприяє певній відкритості комунікації, але й сприяє вдосконаленню маніпуляції. Сьогодні є багато видів і рівнів комунікації, але в нашому дослідженні ми звертаємо увагу на її принципово новий вид. З цього приводу слушно зазначає професор Каліфорнійського університету Г. Шилер: «Сполучені Штати виключно точно можна охарактеризувати як суспільство поділене, де маніпуляція є одним із головних інструментів управління, що знаходиться в руках невеликої правлячої групи корпоративних і урядових босів. З колоніальних часів ті, хто утримував владу ефективно маніпулювали білою більшістю і подавляли кольорові меншини» [1].

Як стверджує С. Кара-Мурза, американці здійснили науковий та інтелектуальний подвиг. Дійсно, за неймовірно короткий термін створили новітню технологію управління суспільством. Те, що в інших суспільствах складалось на протязі тисячоліть, що у європейській культурі мало в своїй основі уже визнані узагальнюючі філософські праці, наприклад, «Політика» Аристотеля і «Республіка» Платона, в США було сконструйовано на голому місці, по-новому, суто науковим та інженерним способом. Сьогодні в США підкорення людини здійснюється, не засобами технології, а як технологія, що, в свою чергу, створює ще більшу основу для повної легітимізації політичної влади та її експансії, що охоплює всі сфери життя. Тобто підкорення постає як технологія.

Проблема СНГ, а також України, полягає в тому, що на їх територію спрямовується не тільки фінанси, а й сучасні методи маніпулювання свідомістю пересічних громадян. Вибори в Україні та інших країнах наочно нам демонструють віртуозне створення і використання закордонними фахівцями соціального хаосу як передумови зміни політичної влади в будь-якій пострадянській країні, а маніпулювання як засіб приходу до влади потрібних для них політичних сил і певних лідерів.

Сьогодні маніпулювання свідомістю в Україні досягло загрозливих масштабів, що підтверджують вибори 2004, 2010 рр.. Так, є потреба по-іншому вивчати засоби політичного маніпулювання свідомістю громадян для того, щоб захистити своє право на той чи інший вибір шляху розвитку. Серед робіт, у яких були спроби міждисциплінарного із соціально-філософської та політичної точок зору осягнути сутність маніпуляції як явища, потрібно виділити «Маніпуляцію свідомістю» С. Кара-Мурзи [2] та «Маніпулювання...» М. Лімнатіса [3]. Квінтесенцією психологічного

осягнення явища маніпуляції можна вважати класичну працю О. Доценко «Психологія маніпуляції» [7], де детально розглянуті теоретико-методологічні підходи щодо розуміння сутності цього явища та його механізми.

Слід зауважити, що в межах психологічної та психіатричної науки термін маніпуляція вже набув інституціонального вигляду та нині активно залучається до юридичної практики у Франції та Швейцарії. Коментуючи юридичне визначення терміну маніпуляція, французький психіатр Ж.-М. Абграл зазначає: «З точки зору загальної медичної та судової психіатрії пропонувалося таке трактування терміну «маніпуляція свідомістю — сукупність дій, що мають на меті зміну процесу прийняття рішень у індивіда чи у соціальної групи через використання індивідуальних та групових фізичних та психічних методів, щоб поставити його (або їх) під частковий або повний контроль автора маніпуляції» [4].

Потрібно звернутись також до напрацювань соціологічної науки й уточнити сенс терміну «маніпулятивний вплив», оскільки використання матеріалу «прив'язується» автором маніпуляції до певної категорії населення, і обов'язково планується певний результат. Аналіз Б. Мотузенко доводить, що цей термін треба вживати у значенні російського «манипулятивное воздействие» [4].

Цікавим та показовим є те, що в західній літературі з менеджменту, пабліситі, паблік релейшенз (PR) практично не використовується саме слово «воздействие». Однак подається визначення терміну «влияние». Наприклад, в «Основах менеджменту» Мескона, Альбертата та Хедоурі, наводиться визначення категорії «влияние», як будь-якої поведінки одного індивіда, що вносить зміни в поведінку, відносини, відчуття тощо іншого індивіда» [5].

Українські дослідники та практики PR-технологій, наприклад, у одних випадках прямо пишуть про те, що на людину діє три способи впливу, а саме: примус, маніпуляція і співробітництво (А. Зверінцев), а інші, наприклад, Г. Почепцов, використовує його, як аргіогі, зрозуміле і не аналізує його детально.

Вдалим є визначення, що знаходимо в соціологічному словнику, яке трактує «маніпуляцію» як: способи соціального впливу на людей за допомогою різних засобів (економічних, політичних, соціальних, масової інформації) з метою нав'язування їм певних ідей, цінностей, форм поведінки тощо; шахрайську витівку, виверт, підтасовку фактів, махінацію, фокус; складний прийом у ручній праці, що вимагає великої точності [6, с. 66]. Тут не можна не помітити, що нас цікавить це слово саме у першому тлумаченні, як сукупність способів соціального впливу, що передбачають «махінації» з соціальною, політичною інформацією, а інші лише його доповнюють.

За висновками науковців, маніпуляція, як особливий процес, має такі ознаки: вплив; встановлення відносин з людиною для досягнення своїх цілей; прагнення отримати односторонню вигоду; прихований характер; використання сили; гра на слабких місцях; спонукування, привнесення мотиву; майстерність застосування [7]. Показовим є визначення маніпуляції О.

Доценко: «дії, спрямовані на «приборкання до рук» іншої людини, що впроваджуються так майстерно, що у неї створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою» [7, с. 60].

Тут варто звернути увагу на те, що Ю. Хабермас, як відомий фахівець з комунікаційних процесів, термін «маніпуляція» не вживав, але його висновок про два різновиди соціальної дії має для нас важливе значення. Він виокремлював: комунікативну та стратегічну дії. Так, ось політична маніпуляція більше підпадає під його характеристику — «стратегічна дія». Отже, стратегічна дія, за Ю. Хабермасом, спрямована на успіх суб'єкта, що здійснює вплив, а не на консенсус або реалізацію загальної мети (як у випадку комунікативної дії): «там, де йдеться про стратегічні дії, їх учасники передбачають, що кожний приймає рішення егоцентрично згідно зі своїми власними інтересами» [8]. Політична маніпуляція — це стратегічна дія, що завжди монологічна на відміну від комунікативної дії.

Таким чином, маніпулятивний вплив, особливо у політичній комунікації здійснюється приховано і, за умови успішного впливу, аудиторія приймає необхідне для маніпулятора рішення, вважає це рішення власним, прийнятим без будь-якого примусу та втручання інших сил.

Яку ж мету переслідує той, хто хоче маніпулювати нашою свідомістю, коли будує з нами комунікацію за допомогою текстів чи певних вчинків? Його мета — дати нам такі знаки, щоб ми їх вмонтували в контекст, і, тим самим, змінили образ даного контексту в нашому сприйнятті. Він підказує нам такі зв'язки свого тексту або вчинку з реальністю, нав'язує таке їх тлумачення, щоб наше уявлення про дійсність було виправлено в бажаному для маніпулятора напрямі. А це означає, що така заміна корегує нашу поведінку. При цьому ми будемо впевненими, що діємо відповідно до наших власних бажань та намірів.

Використання наших знань у галузі політики в ході маніпулювання свідомістю людини детермінується загальним механізмом здійснення маніпулятивного впливу за принципами конструювання інформаційного потоку. Саме політичний тип знань супроводжується, як правило, інтерпретацією, поясненнями, уточненням контексту і загальної картини подій, що веде до відтворення неявних або спеціально прихованих зв'язків. Тут дійсно є ціла низка можливостей прикрасити, сховати, виставити, приглушити, актуалізувати політичний факт та його наслідки для сьогодення.

Вузьке тлумачення маніпуляції інформацією передбачає лише управління наявним інформаційним потоком, що скерований на аудиторію. В широкому розумінні маніпуляція інформацією в процесі комунікації передбачає маніпулятивне використання всього контексту комунікативного акту. Обидва тлумачення передбачають майстерність керування інформацією, від цього напряму залежить результат маніпулятивного впливу.

Стратегічне оперування інформаційним потоком в процесі комунікації супроводжується комплексним використанням низки тактичних прийомів, розподіл між якими досить умовний, тому що кожний з них перетинається з іншими.

До прийомів маніпуляції політичною інформацією в процесі комунікації можна віднести:

- ¾ викривлення інформації, яке дозволяє маніпулювати сприйняттям аудиторії, скеровуючи його у потрібному напрямку;
- ¾ вибірккову подачу інформації або ж її приховування, які межують у політичній сфері з обманом та полягають у спробах маніпулятора специфічно організувати інформаційне поле навколо об'єкту маніпуляції;
- ¾ спосіб подачі інформації. Неструктурований або ж «порційний» вигляд інформації, подача її як специфічно оформлених повідомлень дозволяє досягти певного впливу на аудиторію;
- ¾ момент подачі інформації, ретельна увага до умов, у яких відбувається вплив, з'ясування всіх обставин комунікації для отримання бажанного ефекту, враховуючи як психологічні прийоми, так і соціальну ситуацію впливу.

Аналіз використання політичної інформації вартій особливої уваги серед наведеної групи прийомів саме технологія «замовчування інформації», яка здійснюється двома шляхами:

- ¾ перший, «залишення поза увагою» невігідної політичним силам, що вдалися до маніпуляції свідомістю, інформації, використання чи коментування якої може зашкодити їх цілям;
- ¾ другий, неоголошення, замовчування інформації, якою володіє виключно політична сила, яка має реальну владу.

Можна навести чимало прикладів маніпуляцій з певними документами, їх фальсифікацію для здійснення впливу. Саме цю особливість підкреслює російський дослідник В. Козлов: «У кожному задумі фальсифікації досить виразно прослідковується певний «інтерес» — від примітивного та корисливого до фанатично шляхетного» [9]. Маніпуляція політичною інформацією може відбуватись внаслідок навмисної або ненавмисної ідеологічної міфологізації історії, подій тощо.

Крайнім випадком функціонування прийому замовчування інформації виступає цензура — складний та суперечливий феномен соціальної реальності, що вимагає свого чіткого визначення в системі соціальних інститутів. Етимологічно слово «sensor» використовувалось у римських соціальних інститутах для позначення того, хто владно виявляє істинну вартість речей [10, с. 330]. Як механізм забезпечення існування владних інституцій, цензура виступає інструментом контролю з боку держави. Можливості охоплення цензурою всіх сфер людського життя, визначення її діяльності виключно одними інституціями влади, які використовують її для «подовження» власної легітимності, становлять реальну загрозу для суспільства.

Особливо загрозливої форми набуває політична маніпуляція тоді, коли реалізується у вигляді «адміністративного ресурсу». До цього треба додати маніпуляції з редагуванням іншомовних джерел при їх перекладах тощо.

Російський дослідник Г. Феоктистов, досліджуючи проблему безпеки інформаційного обміну в суспільстві, виокремлював низку прийомів та методів, що свідомо використовуються в інформаційному просторі для зміни масової свідомості в необхідному «напрямку». Сукупність таких прийомів і методів, згідно із Г. Феоктистовим, дістала назву фільтрації інформації, під якою розуміється спрямування інформаційного потоку різними методами, кінцева мета яких — створення заданих стереотипів у суспільній свідомості та управління ними з боку державних, політичних структур [11].

Фільтрацію можна розкласти на декілька механізмів:

- ¾ повне перешкодження появи інформації;
- ¾ поява інформації тільки з негативною інтерпретацією;
- ¾ поява інформації тільки з позитивною інтерпретацією;
- ¾ створення надлишкової інформації — ситуація, коли обсяг інформації переважає можливості переробки та засвоєння інформації адресним суб'єктом комунікації;
- ¾ ситуація, за якої організовуються вільні потоки як позитивної, так і негативної інформації, що призводить до стану фрустрації масової свідомості;
- ¾ часовий режим каналів інформування. Цей метод передбачає фільтрацію інформації як за часом, так і за ситуацією;
- ¾ комбінована подача інформації, коли відбувається об'єднання всіх перерахованих вище методів;
- ¾ вплив на емоційний та підсвідомий рівень сприйняття суб'єкта адресації [11, с. 212-215].

Є й інші прийоми маніпуляції в комунікативному просторі. Наприклад, маніпуляція досить часто пов'язана з мовою. Мова, як поле здійснення маніпуляції, утворює загальне середовище функціонування маніпулятивного впливу — мову (вербальний рівень передачі політичної інформації) та дискурс (динамічна структура змістоутворення мови). Приклади маніпулятивних застосувань мовних, поведінкових стереотипів у політичному дискурсі розглядав В. Вовк [12]. Включення таких стереотипів у відповідний контекст дозволяє викликати у людини необхідну реакцію.

Різницю між маніпулятивним та діалогічним способом здійснення політичної комунікації можна розкрити через розуміння змісту відповідних дій: маніпулювання та переконання. В. Крамник, досліджуючи феномен влади, проводить чіткий розподіл між переконанням (пряме, відкрите звернення до свідомих критичних, інноваційних поглядів людини), що є цінним надбанням суспільства та маніпулюванням (опосередковане, приховане апелювання до неусвідомлених, ілюзорних, традиційних уявлень людей).

Зрозуміло, що особливу сферу політичного маніпулювання із громадянами складають прийоми, що засновані на соціальних стереотипах та етнічній ментальності. Аналіз маніпуляцій ціннісними орієнтаціями в суспільних взаємодіях потребує їх розгляду в конкретному соціумі у певний час та за певної ситуації.

Отже, маніпуляція політичними знаннями має своєрідний алгоритм впливу на масову свідомість людини. При цьому маніпулювання знаннями здійснюється шляхом застосування прийомів оперування інформаційними потоками, наприклад, у ЗМІ, скерованими від політичної сили на людину: їх обмеження, дозування та викривлення. Соціокультурною формою такого оперування є цензура.

Поряд з оперуванням інформаційним потоком в межах комунікації, маніпулювання знаннями або інформацією передбачає також маніпулювання змістом інформаційного повідомлення та усім контекстом комунікації. Ця складова передбачає врахування усіх соціокультурних ознак середовища, в якому відбувається вплив, а також враховуються соціальні, демографічні, ментальні, національні особливості людини. Для визначення соціальної цінності політичної комунікації немає більш надійного критерію, ніж та влада, яку вона має над розумами людей.

Тривала та постійна експлуатація стереотипів поведінки, політичної символіки, майстерне використання групових інтересів, цінностей та застосування інших маніпулятивних технологій може призвести до шаблонізації свідомості громадян через типізацію впливу.

Маніпулятивний вплив, як стратегічна дія, з метою політизації свідомості, завжди має жорсткий характер та, звичайно, інтереси об'єкта не враховуються. При цьому вплив має, як правило, масовий характер. Тут особливу роль відіграє символіка, яка, з одного боку, має каналізувати соціальну енергію, а з іншого — її викликати. При цьому вона може стати чимось більшим, ніж певне віддзеркалення світу, вона прагне стати самим світом. Символ розгортається у міфі, що перетворює сенс у форму.

Таким чином, політична комунікація в українському суспільстві виводить на перший план маніпуляцію політичною свідомістю людини, що є досить небезпечним явищем, оскільки відсутня відповідальність за зловживання певними знаннями в угоду політичних сил або олігархічних груп. В демократичних країнах влада теж використовує маніпулятивні політико-комунікативні технології, які, з огляду на досить високий рівень культури громадян, є дуже завуальованими. В українському суспільстві є потреба в гармонійній комунікації між владою і громадянами, це є цінністю, певним ідеалом, таку комунікацію очікує населення. Проте західні маніпулятивні технології активно використовуються на вітчизняному ґрунті, що спотворює політичну комунікацію. За таких обставин особистість має навчитись захищати свою свідомість від зовнішніх зазіхань, щоб приймати ефективні рішення на користь покращення як свого життя, так і всього суспільства.

Проблема нейтралізації маніпуляції в межах політичної комунікації потребує подальшого дослідження, оскільки все більше використовується нових технологій впливу, до того ж сама комунікація перетворюється сьогодні на технологію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер [Пер. с англ.; Науч. ред. Я. Н. Засурский]. — М.: Мысль, 1980. — 326 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 832 с.
3. Лимнатис Н. Манипулирование: сущность, проявление, пути снятия (философский и социально-политический анализ) / Лимнатис Н. — М.: Экономическая демократия, 2000. — 216 с.
4. Мотузенко Б. І. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу / Мотузенко Б. І. — Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002.
5. Мескон М. Основы менеджмента / Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. [Пер. с англ. / Под общ. ред. и с предисл. Л. И. Евенко]. — М.: Дело, 1999. — 800 с.
6. Социологический энциклопедический словарь: на русском, немецком, французском и чешском языках / РАН; Институт социологии; Институт социально-политических исследований / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: ИНФРА-М., 1998. — 488 с.
7. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномен, механизмы и защита / Доценко Е. Л. — М.: ЧеРо, изд-во МГУ, 1997. — 344 с.
8. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас / РАН; Институт философии / Н. В. Потрошилова (отв. ред.). — М.: АО «КАМІ» Academia, 1995. — 450 с.
9. Козлов В. Обманутая, но торжествующая Клио. Подлоги письменных источников по российской истории в XX веке / Козлов В. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. — 224 с.
10. Бенквист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Бенквист Э. — М.: Прогресс-Универс, 1995. — 456 с.
11. Феоклисов Г. Г. Информационная безопасность общества / Г. Г. Феоклисов // Социально-политический журнал. — 1996. — № 5.
12. Вовк В. Монологізм свідомості і політичне мовлення / В. Вовк // Політична думка. — 1995.—№ 2 — 3.